

**Spoteczne i sytuacyjne
uwarunkowania
AGRESJI
młodzieży**

Marzena Wrzesień

Marzena Wrzesień

**SPOŁECZNE I SYTUACYJNE
UWARUNKOWANIA
AGRESJI MŁODZIEŻY**

Copyright by Marzena Wrzesień & e-bookowo 2009

ISBN 978-83-61184-51-5

www.e-bookowo.pl

Kontakt: wydawnictwo@e-bookowo.pl

Wszelkie prawa zastrzeżone.
Kopiowanie, rozpowszechnianie części lub całości
bez zgody wydawcy zabronione
Wydanie I 2009

www.e-bookowo.pl

[Kup książkę](#)

Spis treści

Wstęp	4
Rozdział I Zachowania agresywne mlodziezy w swietle literatury przedmiotu	6
1. Przegląd pojęć	6
2. Przyczyny agresji	7
3. Charakterystyka agresora i jego ofiary	9
4. Spoleczne i sytuacyjne uwarunkowania zachowań agresywnych	9
5. Formy przejawiania agresji	10
6. Skutki doznawania przemocy w dzieciństwie i życiu dorosłym	11
Rozdział II Metodologia badań własnych	12
1. Problematyka badawcza i cel badań	12
2. Pytania badawcze	12
3. Metody, techniki i narzędzia badawcze	13
4. Organizacja i przebieg badań	13
Rozdział III Przyczyny występowania zachowań agresywnych mlodziezy w swietle badań własnych	14
1. Ogólna charakterystyka badanej populacji	14
2. Zachowania agresywne badanej grupy	14
3. Środowisko rówieśnicze jako źródło agresji	15
4. Wpływ mediów na powstawanie agresywnych zachowań	16
6. Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych mlodziezy	16
Podsumowanie i wnioski	17
Bibliografia	18
Aneksy	19

Wstęp

Agresja stanowi poważny problem społeczny. Przejawia się ona w różnych formach w każdej niemal sferze życia. Szczególnie niepokojące dla rodziców, wychowawców i pedagogów są zachowania agresywne przejawiane przez najmłodszych.

Zagadnienie przyczyn zachowań agresywnych u dzieci jest szeroko omawiane nie tylko w pracach badawczych wielu naukowców, ale także w środkach masowego przekazu. Powstało dotąd wiele teorii wyjaśniających źródła i przyczyny agresji przejawiającej się w zachowaniach dzieci i młodzieży.

Agresja jest zjawiskiem powszechnym. Nie zmienia to faktu, że nie powinniśmy być wobec niej obojętni i przyzwalać na jej coraz częstsze przejawianie się w życiu społecznym. Warto zatem przyjrzeć się przyczynom oraz uwarunkowaniom społecznym i sytuacyjnym agresji w zachowaniach dzieci i młodzieży.

Niniejsza praca stanowi próbę przedstawienia problemu agresywności wśród dzieci i młodzieży na przykładzie młodzieży gimnazjalnej.

Pierwszy rozdział dokonuje przeglądu pojęć związanych ze zjawiskiem agresji i agresywności u dzieci i młodzieży. Charakteryzuje on agresora i ofiarę, prezentuje formy przejawiania się agresji oraz skutki doznawania przemocy w dzieciństwie i życiu dorosłym.

W drugim rozdziale zaprezentowano metodologię badań, sformułowano cele, problemy i pytania badawcze. Dokonano także wyboru najbardziej adekwatnych dla celu badań metod, narzędzi i technik badawczych.

Trzeci rozdział prezentuje wyniki przeprowadzonych badań. Dotyczy on przede wszystkim przyczyn występowania agresji dzieci. W rozdziale tym opisano wpływ grup rówieśniczych na zachowania agresywne, rolę gier komputerowych, telewizji oraz poszczególnych środowisk wychowawczych w powstawaniu

zachowań agresywnych dzieci. Opisano także przemoc w rodzinie jako jedną z przyczyn agresji występującej wśród młodzieży

Rozdział I Zachowania agresywne młodzieży w świetle literatury przedmiotu

1. Przegląd pojęć

Agresja nie jest problemem wyłącznie ostatnich lat. Przypadki dokuczania i wzajemnego atakowania się dzieci są znane każdemu ze szkolnych czasów. W ostatnim czasie jednak, prawdopodobnie pod wpływem mediów i nagłaśniania różnych przypadków w telewizji, agresja wśród dzieci i młodzieży zdaje się narastać.

Badacze zwracają uwagę, że zachowania agresywne wśród dzieci i młodzieży rozprzestrzeniają się szczególnie tam, gdzie dzieci się wspólnie uczą i wychowują, a więc w szkołach, internatach, sierocińcach.¹ Agresja to nie tylko bójki, ale także rozpowszechnianie złośliwych plotek, wykluczanie z grupy, przezywanie i drażnienie. Większość dzieci spotyka się z tego typu formami przejawiania się agresji².

---

¹ R. Portmann: *Przemoc wśród dzieci. Uchwycić sedno*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2006, s. 7.

² S. Guerin, E. Hennessy: *Przemoc i prześladowanie w szkole. Skuteczne przeciwdziałanie agresji wśród młodzieży*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004, s. 9.

2. Przyczyny agresji

Szukając przyczyn zachowań agresywnych badacze również podają różne powody, objaśniając agresję na trzy sposoby: traktując ją jako instynkt, jako następstwo frustracji, bądź jako nawyk, czyli jako rezultat uczenia się. Sposoby te związane są z trzema orientacjami teoretycznymi, znanymi jako teoria instynktów, teoria frustracji–agresji oraz teoria społecznego uczenia się agresji. Są to elementy tak zwanej psychologii agresji³.

Teoria instynktów wskazuje na instynkt jako źródło agresji. Zakłada ona, że zachowania agresywne są czymś wrodzonym. Agresywność zachowań ludzkich była potrzebna w toku ewolucji. Dziś jednak nie jest wskazana. Dlatego też neutralizuje się negatywne zachowania w procesie wychowawczym. Teoria ta nie jest już aktualna. Często jednak powraca w tłumaczeniach agresji jako cechy ludzkiej natury⁴.

Teoria frustracji–agresji utrzymywała, że jedynym źródłem agresji jest frustracja, prowadząca za każdym razem do powstawania agresywnych impulsów. Jednakże teoria ta była ostro krytykowana. Nie każda frustracja musi przecież prowadzić do zachowań agresywnych. Gniew, który pojawia się w wyniku frustracji wyraża gotowość do agresywnego zachowania, jednakże jednostka może go opanować i nie przejść do agresji⁵.

Tabela 1 prezentuje najważniejsze ujęcia wyjaśnień zachowań agresywnych.

---

³ Tamże, s. 36.

⁴ Tamże, s. 36.

⁵ Tamże, s. 36.

Tabela 1. Teoretyczne wyjaśnienia agresji

Perspektywa teoretyczna	Agresja ujmowana jako:
Wyjaśnienia biologiczne:	
Etologia	wewnętrzna energia
Socjobiologia	wytwór ewolucji
Genetyka behawioralna	dyspozycja dziedziczna
Wyjaśnienia psychologiczne:	
Psychoanaliza freudowska	instynkt destrukcyjny
Hipoteza frustracji-agresji	popęd ukierunkowany na cel
Neoasocjacionizm poznawczy	reakcja na efekt negatywny
Model transferu pobudzenia	wzmacniana przez neutralne pobudzenie
Podejście społeczno-poznawcze	funkcja przetwarzania informacji
Teoria uczenia się	wyuczona przez wzmocnienie i naśladownictwo
Model interakcjonizmu społecznego	rezultat procesu podejmowania decyzji

Źródło: opracowanie własne na podstawie: B. Krahe: *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 32.

3. Charakterystyka agresora i jego ofiary

Typowy agresor stosuje przemoc względem swoich rówieśników. Ma stosunkowo małą samokontrolę i tendencje do zachowań agresywnych wtedy, gdy przeżywa strach lub stres. Osoba agresywna stosuje przemoc przeważnie w sytuacji, gdy cierpi z jakichś powodów osobistych, rodzinnych i społecznych. Agresor to zatem osoba nadużywająca własnej siły fizycznej w relacjach z innymi ludźmi⁶.

D. Olweus⁷ podkreśla, że najbardziej charakterystyczną cechą sprawców prześladowań jest agresja przejawiana wobec kolegów, ale często także wobec dorosłych, a więc rodziców, czy nauczycieli. Sprawcy mobingu są osobami zafascynowanymi przemocą i jej narzędziami. Często działają impulsywnie, mają potrzebę dominacji. Nie współczują ofiarom prześladowań. Mają zazwyczaj średnie i nieco wyższe niż przeciętny uczeń mniemanie o sobie. Chłopcy są zazwyczaj silniejsi od kolegów, zwłaszcza zaś od swoich ofiar, co chętnie wykorzystują.

4. Społeczne i sytuacyjne uwarunkowania zachowań agresywnych

Agresja zaczyna się rodzić i ujawniać wtedy, gdy w procesie zaspokajania indywidualnych potrzeb i realizacji celów pojawiają się przeszkody. W zależności od tego, jak owa przeszkoda zostanie potraktowana, jakimi zasobami do poradzenia sobie w trudnej sytuacji dysponuje dziecko, a więc: czy może zachować się elastycznie, czy nie, jak bardzo jest odporne na stan podwyższonego napięcia emocjonalnego – to wszystko decyduje o tym, czy zachowa się

---

⁶ D. Olweus: *Mobing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać*, Jacek Santorski, Warszawa 2007, s. 48

⁷ Tamże, s. 48.

konstruktywnie, czy też zaczną posługiwać się agresją i w końcu sięgnie do przemocy, by jednak cel osiągnąć⁸. Dziecko uczy się sposobów zaspokajania swoich potrzeb od innych ludzi: rodziców, rodzeństwa, członków rodziny, rówieśników, bohaterów kultury popularnej, idoli itd. Wytwarza przy tym własny sposób zaspokajania potrzeb i realizowania ważnych dla siebie celów.

Agresywność młodzieży wiąże się z szeregiem czynników wywołujących przemoc. Najczęściej wymienia się tutaj: biedę, patologię, powszechność reakcji agresywnych oraz wiarę w skuteczność przemocy⁹. „Dzieci dorastają w zróżnicowanym otoczeniu, na które składa się najbliższa rodzina, szkoła i dzielnica, miasto, wspólnota religijna, kultura i kraj. Wszystkie te czynniki wywierają wpływ na jego rozwój”¹⁰. Dzieci i młodzież uczą się agresywnych zachowań od dorosłych i rówieśników. Dotyczy to nie tylko stosowania przemocy fizycznej, ale także używania przekleństw.

5. Formy przejawiania agresji

Agresja jest zachowaniem zwróconym przeciwko innym osobom, sobie samemu lub przedmiotom, a także działaniem na ich szkodę. Agresja przybierać może różne formy: fizyczne i psychiczne. Najczęściej występujące formy prześladowania mają charakter słowny i fizyczny¹¹.

Agresja słowna polega na ubliżaniu, obrażaniu, wyśmiewaniu, dokuczaniu, obrzucaniu wyzwiskami, ośmieszaniu i kpieniu z innych ludzi. Badania dowodzą, że przezywanie jest najczęstszą formą dręczenia w szkole. Drugie miejsce zajmuje bezpośrednie prześladowanie fizyczne. Agresja psychologiczna polega na wykluczeniu z grupy, poniżaniu i zastraszaniu¹².

---

⁸ Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy, op.cit., s. 113.

⁹ S. Guerin, op.cit. s. 15.

¹⁰ Tamże, s. 15.

¹¹ S. Guerin, op.cit., s. 32.

¹² Tamże, s. 32.

Konsekwencjami agresji są: poczucie zagrożenia, odrzucenie, wyizolowanie z grupy. Z kolei agresja fizyczna polega na fizycznym ataku na drugą osobę lub jej własność. Przejawia się w postaci uderzeń, kopniaków, zadawania ran, popchnięć. Agresja fizyczna może być instrumentalna lub emocjonalna. Gdy agresor chce osiągnąć jakiś cel lub coś zdobyć, stosuje agresję instrumentalną. Z kolei agresja emocjonalna występuje jako efekt lęku lub złości. Istnieje jeszcze trzecia forma agresji, bez użycia słów i kontaktu fizycznego, a polegająca na wrogich gestach, minach, izolowaniu i manipulacji¹³.

6. Skutki doznawania przemocy w dzieciństwie i życiu dorosłym

Najboleśniejsze skutki dla rozwoju psychicznego dzieci i młodzieży ma przemoc doświadczona w życiu rodzinnym i w szkole. Dzieci i młodzież doświadczając agresji w swoim otoczeniu, reagują również agresywnie, wiąże się to z zaburzeniami w zaspokajaniu podstawowych potrzeb.

Ponadto zachowanie dzieci odzwierciedla obecną w społeczeństwie skłonność do przemocy. Dzieci i młodzież nadają przemocy i agresji duże znaczenie, gdyż dzięki niej są w stanie zwrócić na siebie uwagę świata dorosłych¹⁴.

Konsekwencją stosowania przemocy przez rodziców wobec dzieci oraz nauczycieli wobec uczniów jest odzew ze strony dzieci pod postacią przemocy skierowanej ku szkole, nauczycielom i edukacji jako takiej oraz ku innym uczniom. Dalszą konsekwencją jest eskalacja przemocy ze strony dorosłych, którzy pragną zachować dotychczasową władzę¹⁵.

---

¹³ Agresja u dzieci i młodzieży [w:] <http://www.agresja.za.pl/> (kwiecień 2008)

¹⁴ R. Portmann, op.cit., s. 46-47.

¹⁵ M. Szczepaska-Pustkowska: *Młodzież-Przemoc-Transformacja* [w:] Papież J., Płukis A. (red.), op.cit., s. 26.

Rozdział II Metodologia badań własnych

1. Problematyka badawcza i cel badań

Badania naukowe, niezależnie od celów, jakimi mają one służyć, swoją skuteczność zawdzięczają zgodności ze stawianymi im wymogami metodologicznymi. W pedagogice wymogi te ustala się w metodologii badań pedagogicznych. Metodologia badań pedagogicznych jest nauką o zasadach i sposobach postępowania badawczego zalecanych i stosowanych w pedagogice¹⁶.

2. Pytania badawcze

Sformułowanie pytań badawczych jest pierwszym krokiem do udzielenia odpowiedzi na nie. Istotne jest także poszukiwanie odpowiedzi na pytania, których dotąd nauka nie знаła, a następnie znalezienie wskazówek, jak daną sytuację zmienić, czy poprawić. Wraz z przyjętym celem rodzą się problemy badawcze. Problemem badawczym nazywamy to, co jest przedmiotem wysiłków badawczych¹⁷. Pod względem metodologicznym pytania badawcze pozwalają uniknąć stawiania przedwczesnych hipotez opartych jedynie na przypuszczeniach i obserwacjach, nie uzasadnionych głębszymi analizami. Udzielenie odpowiedzi na odpowiednio sformułowane pytania badawcze pozwala na lepsze zbadanie danego problemu i odsłonięcie nowych jego aspektów, których badacz mógłby nie przewidzieć przed przystąpieniem do badań.

---

¹⁶ M. Łobocki: *Metody i techniki badań pedagogicznych*. Kraków 2000, s. 13-14

¹⁷ J. Sztumski: *Wstęp do metod i technik badań pedagogicznych*, Katowice 1995, s. 38

3. Metody, techniki i narzędzia badawcze

Przez zasady, czyli reguły lub normy metodologii badań, rozumie się pewne najogólniejsze dyrektywy (zalecenia), mające na celu ułatwienie przeprowadzenia badań. Z kolei sposobami postępowania badawczego nazywa się procedury (strategie) gromadzenia i opracowania interesujących badacza wyników materiału badawczego. Sposoby te noszą zazwyczaj nazwę metod lub technik badawczych¹⁸.

Ze względu na cel badań oraz postawione pytanie badawcze i pytania szczegółowe w niniejszej pracy wykorzystano następujące techniki badawcze:

- Kwestionariusz agresji Buss-Perry (wersja Amity)
- Kwestionariusz Moje życie w szkole
- Kwestionariusz ankiety na temat zachowań młodzieży

4. Organizacja i przebieg badań

---

¹⁸ M. Łobocki, op.cit., s. 13-14

Rozdział III Przyczyny występowania zachowań agresywnych młodzieży w świetle badań własnych

1. Ogólna charakterystyka badanej populacji

W badaniach wzięła udział grupa uczniów. Badana grupa obejmuje uczniów klas Ia, Ib, IIIa i IIIc.

Liczba uczniów biorących udział w badaniach:

Klasa Ia: 31 uczniów, w tym 18 chłopców i 13 dziewcząt.

Klasa Ib: 25 uczniów, w tym 13 chłopców i 12 dziewcząt.

Klasa IIIa: 20 uczniów, w tym 16 chłopców i 4 dziewczęta.

Klasa IIIc: 15 uczniów, w tym 4 chłopców i 11 dziewcząt.

Łącznie w badaniach wzięło udział 91 uczniów oraz czworo nauczycieli – wychowawców klas.

2. Zachowania agresywne badanej grupy

Zachowania agresywne młodzieży stanowią poważny problem szkolnictwa i rodziców zaangażowanych w wychowanie młodego pokolenia. Bardzo często agresja przejawia się w formie fizycznej, słownej, a także jako gniew i wrogość. Istnieją metody pozwalające wskazać na stopień natężenia agresywnych zachowań młodzieży. Przeprowadzone w Gimnazjum nr 3 badania pozwoliły przyjrzeć się bliżej zjawisku agresji w szkole, a także stanowiły próbę znalezienia przyczyn jej występowania.

Na podstawie kwestionariusza ankiety „Moje życie w szkole” wypełnionego przez badanych dokonano wyliczenia indeksu przemocy szkolnej

dla uczniów każdej klasy, uwzględniając przy tym oddzielnie chłopców i dziewczynki.

3. Środowisko rówieśnicze jako źródło agresji

Z pewnością duży wpływ na zachowanie uczniów badanych klas ma grupa rówieśnicza, w obrębie której uczniowie spędzają najwięcej czasu w ciągu dnia, a szczególnie w szkole. Grupa rówieśnicza jest jednym z podstawowych środowisk, w których przebywa młody człowiek, od jej członków uczy się on zachowań społecznie aprobowanych oraz niepożądanych. „W potocznym rozumieniu grupą określa się dowolną zbiorowość złożoną z ludzi. (...) Grupę zatem tworzy zbiorowość trzech lub większej liczby osób, które pozostają ze sobą w bezpośrednim kontakcie (interakcji) i które mają wyraźnie sprecyzowany cel.”¹⁹ Innymi właściwościami grupy są: normy i struktura organizacyjna. W grupach rówieśniczych więź grupowa powstaje nieraz spontanicznie na podłożu wspólnych zainteresowań. Więź ta może się również ukształtować pod wpływem otrzymanych poleceń, które członkowie grupy mają wykonać. W grupie rówieśniczej wytwarzają się normy, które określają postępowanie członków. Mogą one dotyczyć zachowania się w określonych okolicznościach, przestrzegania pewnych zwyczajów, ubioru i innych cech wyglądu zewnętrznego. Normy grupowe odnoszą się nieraz również do przekonań, zainteresowań, aspiracji, hierarchii wartości. Przyjęte przez grupę normy pozwalają na dokonywanie oceny zjawisk, dokonywanie wyborów i upodobnianie się do reszty grupy. Grupy rówieśnicze dzielą się na trzy rodzaje: dziecięce grupy zabawowe, „paczki” młodzieżowe oraz grupy dewiacyjne, np. gangi, bandy²⁰.

---

¹⁹ M. M. Śliwa: *Wychowanie zdrowotne. Zarys teorii i metodyki*, Polskie Towarzystwo Oświaty Zdrowotnej, Katowice 2001, s. 156

²⁰ Tamże, s. 158-159

4. Wpływ mediów na powstawanie agresywnych zachowań

„Szukając źródeł agresji nie można pominąć faktu, że w etiologii zachowań agresywnych coraz większą rolę zaczynają odgrywać środki masowego przekazu, a zwłaszcza multimedia elektroniczne (telewizja satelitarna, gry komputerowe, DVD, video, Internet).”²¹ Problem wpływu agresji i przemocy pokazywanej w mediach na zachowania dzieci i młodzieży jest jednak nadal mało zbadany.

Na podstawie odpowiedzi udzielonych przez badanych gimnazjalistów w Kwestionariuszu ankiety na temat zachowań młodzieży, można przeanalizować wpływ gier komputerowych na występowanie agresywnych zachowań wśród ich użytkowników.

6. Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży

Dzieci, które czują się bezpieczne w swoich relacjach z rodzicami, są mniej agresywne i lepiej radzą sobie z emocjami. Gdy otacza się je miłością i zainteresowaniem, mają mało powodów do agresji i wrogości. Dzieci stają się agresywne gdy się boją, są osamotnione, pełne rozterek lub gdy mają silną potrzebę akceptacji bądź zwracania na siebie uwagi. Wiele zależy od atmosfery w rodzinie i metod wychowawczych stosowanych przez rodziców. Jeżeli dzieci uczą się stosowania zachowań agresywnych i przemocy jako metody rozwiązywania problemów, a ze strony dorosłych spotyka się to z pobłażliwością lub akceptacją, poziom agresji wobec rówieśników, rodzeństwa i dorosłych będzie wzrastał.

---

²¹ D. Sarzała: Elektroniczne multimedia jako źródło agresji [w:] T. Rejzner (red.), op.cit., s. 128.
www.e-bookowo.pl

Podsumowanie i wnioski

Badania nad agresywnymi zachowaniami dzieci i młodzieży wskazują, jak ważny jest wpływ środowisk wychowawczych. Dzieci stają się agresywne, gdy w ich otoczeniu szczególnie często stosowana jest przemoc. Dotyczy to w największej mierze rodziny i grup rówieśniczych. Dzieci takie mają mało rozwiniętą samokontrolę swoich emocji, co powoduje, że nie radzą sobie z lękami, poczuciem krzywdy i winy, mają zachwiane poczucie wartości. Są przekonane, że przekazane im w rodzinach i wśród rówieśników agresywne wzorce zachowań zapewniają odnoszenie sukcesów.

Głównym problem badawczym niniejszej pracy były społeczne i sytuacyjne uwarunkowania agresji dzieci i młodzieży. Z problemem tym związanych było pięć głównych pytań badawczych oraz pytania szczegółowe.

Zachowania agresywne wśród młodzieży zbadano wykorzystując Kwestionariusz agresji Buss-Perry'ego, na podstawie którego wyciągnięto wniosek, że zachowania te przejawiają się w postaci agresji fizycznej wśród chłopców i agresji słownej wśród dziewcząt. Agresja przybiera najczęściej u badanej grupy postać gniewu. Uczniowie stosunkowo rzadko wyładowują swój gniew w postaci fizycznych czynów. W przypadku chłopców są to sporadyczne bójki, a u dziewcząt agresja słowna wyraża się poprzez obgadywanie i plotkowanie.

Rola środowiska rówieśniczego w kształtowaniu się agresji młodzieży jest bardzo duża, gdyż większość zachowań powstaje właśnie w obrębie grupy rówieśniczej. Badani przyznawali, że są bardzo silnie związani emocjonalnie ze swoją klasą i paczką, uważając ją za lepszą od innych. Nie znaczy to jednak, by grupy rywalizowały ze sobą. Pomimo to, badani twierdzili, że lubią mieć własne zdanie i nie zawsze postępują zgodnie z wolą większości.

Bibliografia

Publikacje zwarte:

Aneksy

KWESTIONARIUSZ AGRESJI BUSS-PERRY(wersja Amity)

Moje życie w szkole – kwestionariusz dla nauczyciela

Moje życie w szkole

KWESTIONARIUSZ ANKIETY NA TEMAT ZACHOWAŃ MŁODZIEŻY